

О. Л. Кравченко,
канд. філол. наук

УДК 811.161.238(03): 655.55

Формування редакторських підходів до довідкових видань у 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалі рецензій «Вісника ІУНМ»)

У статті на матеріалі вміщених у «Віснику ІУНМ» рецензій проаналізовано розуміння науковцями 20-х рр. ХХ ст. функціонального призначення довідкових видань, впливу читацької аудиторії на визначення їхнього обсягу й характеру матеріалу, макро- і мікроструктури, значення відбору інформації й систематизації викладу відомостей. З'ясовано, що відзначені рецензентами особливості роботи редакційних колективів над довідниками згодом стали константами в методології укладання цього виду видань.

Ключові слова: довідкове видання, рецензія, функціональне призначення, структура видання.

Перша третина ХХ ст. в українському книгознавстві – період, позначений типологічним розшаруванням видавничої продукції. У цей час «відбувається дуже поступовий, часто інтуїтивний пошук найбільш прийнятних для української літератури жанрових форм, моделей книжкових і періодичних видань, демаркуються типологічні «кордони», уточнюються життєво необхідні для функціонування видань ознаки (зокрема їх цільове та читацьке призначення) тощо» [1, 471]. У виробленні редакційних вимог до різних видів літератури одну з визначних ролей відігравали рецензії на опубліковані праці. Як у поліфункціональному жанрі, котрий поєднує функції аналізу, інформації, впливу, переконання [2], у рецензіях аналізувалися продукти діяльності редакторських колективів, викриваючи вади видань і переконуючи в доцільності найбільш успішних авторських і редакторських рішень. Усе це впливало на вибудовування теоретичних концепцій, вироблення принципів редакторської практики, що згодом призвело до становлення редагування як науки.

Унаслідок пожвавлення міжнародної комунікації, ствердження української мови як офіційної одним із видів видань, що активно розвивався у 20-х рр. ХХ ст., стали довідники. Вивченню довідкових видань в Україні в історичному аспекті присвячені розвідки Н. Демчук і О. Романюк [3], С. Ляшко [4], О. Усатюк [5], Н. Черниш [6], у яких висвітлюються історія розвитку довідкової літератури, внесок окремих редакторів-практиків у вироблення фахових вимог до довідників, проблеми методики їх укладання. Багатий критичний цитатний матеріал зібрано в навчальному посібнику «Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша тре-

тина ХХ ст.)» за редакцією Н. Зелінської [1]. Проте рецензії на довідкові видання як засіб вироблення фахових вимог до довідкових видань не були в центрі уваги українських дослідників.

Мета статті – на основі аналізу рецензій у «Віснику Інституту української наукової мови» з'ясувати становлення редакторських підходів до довідкових видань у 20-х рр. ХХ ст. Поставлена мета передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати розуміння рецензентами окресленого періоду функціонального призначення довідкових видань, значення впливу читацької аудиторії на визначення їхнього обсягу й характеру інформації; висвітлити проблему відбору інформації й систематизації викладу відомостей; визначити особливості макро- і мікроструктури довідкових видань.

Об'єктом дослідження стали рецензії на довідкові видання у «Віснику ІУНМ» (1928 р., 1930 р.): 5 рецензій першого номера (на друге, змінене й доповнене видання В. Дубровського «Російсько-український технічний словник» (Київ, 1920); на друге видання «Практичного російсько-українського словника математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів» О. Діденка (Запоріжжя, 1926); на видання «Евгеніка, або Наука про поліпшення майбутніх поколінь» В. Підгаєцького (Харків, 1924); видання Б. Ігнат'єва «Весняна флора. Визначник весняних рослин» (Харків, 1924); переклад М. Клокова видання М. Котова «Весняний провідник в околицях м. Харкова. Рослинний та тваринний світ» (Харків, 1925) [7]; одна рецензія другого номера на «Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра», складений

термінологічною комісією Одеської науково-дослідної кафедри математики (Одеса, 1927).

Кожна із зазначених рецензій представляє невелику критичну статтю, у якій аналізована публікація стає приводом для обговорення актуальних суспільних проблем, і вповні відповідає визначенню рецензії як одного «з основних жанрів критики, що містить оцінку, аналіз та інтерпретацію, визначення сильних сторін і вад, зауваження та пропозиції щодо поліпшення літературного, мистецького чи наукового твору» [8, 311]. У цих критичних статтях опубліковане видання розглядається в контексті формування української довідкової літератури, що дозволяє оцінити його значення, виявити оригінальність автора у підході до розв'язання поставлених завдань, висвітлити традиційне й новаторське в його творі, з'ясувати місце останнього в системі довідкових видань. Структура майже всіх рецензій традиційна: бібліографічний опис видання (автор, назва, відомості про повторність, місце й рік випуску), короткий опис змісту, актуальність видання, критичний аналіз тексту, аргументована оцінка твору й особисті роздуми автора рецензії.

Відзначену рецензентами актуальність усіх аналізованих довідників можна окреслити словами зі вступу «Від редакції», яким починався перший номер «Вісника ІУНМ». У ньому з притаманною цьому періоду публіцистичністю зазначалося: «Поки точилася боротьба за волю, брак цієї (розвиненої культурної мови. – О. К.) досконалої та витонченої зброї не відчувався так гостро, але згодом, коли, мовляв, замовкли гармати громадянської війни, і мечі перекуто на рала, коли перед українськими народніми масами стало завдання нагнати загублений під царатом час та надолужити століття неволі й занепад національної культури, щоб швидше прилучитися до творчої праці визволених народів цілого Союзу, ці маси наші опинилися перед проблемою культурної української мови, бо їм потрібна була тепер розвинена своя мова не тільки для “хатнього вжитку”, але й для цілого многогранного державного життя, для науки, преси, установ, для політичних організацій, для шкільної освіти, для військової справи, для промисловости й торгівлі» [9, 6].

З'ясування суспільної значущості випущених довідкових видань спонукало до окреслення їхніх функцій, котрі згодом формували теоретичне підґрунтя роботи з цим видом видань. Їм відводилася роль закріплення мовної норми в певній галузі. Так, у рецензії на видання В. Дубровського К. Туркало зазначав, що «у зв'язку з широким розмахом українізації» життя «настирливо вимагає <...>, щоб загодя розпочати нормалізацію в термінологічній спра-

ві, дати їй належні береги й тим самим запобігти шкідливій анархії» [10, 87].

Залучені до роботи науковці розглядали координатію роботи різних термінологічних осередків як один із важливих аспектів вироблення загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, що закріпилися б у процесі суспільної комунікації. Позитивним моментом, наголошеним Ф. Калиновичем у рецензії на «Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології», стало координування діяльності Одеської термінологічної комісії з ІУНМ: «Таке погодження, – підсумовував рецензент, – усуває можливі хиби в роботі окремих організацій, вирівнюючи термінологічний фронт та скеровуючи єдиним річищем дуже відповідальну під цей час роботу коло систематизації та усталення української термінології і наукової мови взагалі» [11, 65].

Укладання якісних довідкових видань у 20-х рр. ХХ ст. стверджувало українську мову як мову наукового спілкування, доводило існування української літературної мови як вищої форми загальнонародної національної мови. Натомість непрофесійний підхід до термінотворення призводив до дискредитації української наукової мови. Як зауважував В. Вовчанецький у рецензії на видання В. Підгаєцького: «...купить людина отаку книжку, нічого в ній не зрозуміє і зробить висновок, що українська мова не надається до серйозних наукових викладів» [12, 96].

Майже в усіх аналізованих рецензіях наголошувалось на тому, щоб задовольнити практичні інформаційні потреби споживачів з різних галузей знань. Зокрема відсутність системи навчальної літератури для різних рівнів освіти спонукала до активного використання довідкових видань у процесі навчання. Особливо актуальним залучення довідкових видань до навчального процесу стало під час українізації, коли вища школа переходила на українську мову викладання, відповідно студенти потребували термінологічних словників, звідки «мали б змогу черпати потрібний термінологічний матеріал, щоб користати з тих підручників та поточної технічної літератури, що виходить українською мовою» [10, 87].

Для оптимального задоволення потреб читачів редакційним колективам при створенні довідкових видань необхідно розв'язати низку принципових завдань – розробити концепцію видання, визначивши цільове призначення й читацьку адресу, характер інформації, обсяг, структуру тощо, відібрати інформацію для майбутнього довідника, систематизувати виклад відомостей. Відтак основний обсяг досліджуваних рецензій становить аналіз саме цих про-

блем. Рецензенти наголошували на позитивних моментах видань: науковому підході, сумлінному опрацюванні джерельної бази, уведенні авторських новотворів [10], повноті інформації [11], наявності якісних ілюстрацій [13] тощо. Проте більша частина основного змісту рецензій відводилася для критики довідників. У негативній рецензії Ф. Калиновича на «Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів» О. Діденка проаналізовано основну помилку при укладанні видання – непродумане читацьке коло і, як наслідок, неадекватне інформаційне наповнення: «У передмові впорядник зазначає, що даний словник “є практичною переробкою академічного словника математичної термінології, том IV вип. I”. Коли б отакий словник, як практичне пристосування великого словника, був як слід опрацьований, його треба було б тільки вітати. У заголовку й у передмові сказано, що з нього, крім студентів, повинні користуватися учні трудових шкіл та профшкіл, цебто люди, що їм не завжди зручно користуватися з великого складного словника. Складаючи цього словника, треба було виходити з потреб двох останніх категорій споживачів. Щодо студентів, то користь із нього для них досить сумнівна. Його треба було б чимало поширити. До того ж студенти можуть цілком добре користуватися й з академічного словника» [14, 91]. Тож концептуальним питанням при укладанні довідкової літератури є відбір інформації й визначення обсягу, що обумовлюється читацькою аудиторією майбутнього видання.

Зауваження щодо невідповідного характеристикам видання відбору матеріалу містилися практично в усіх рецензіях. Вони стосувалися:

- невитриманості єдності інформації щодо окресленого підвиду видання: «коли взяти на увагу, що авторів за найголовнішу базу термінологічну було цукроварство, з приналежними до нього галузями техніки, то терміни з чистої хемії не становитимуть матеріалу до технічного словника» [10, 88];

- неспіввіднесеності обсягу матеріалу довідника за різними галузями знань: К. Туркало відзначав невірноваженість структури «Російсько-українського технічного словника», і хоч це пояснювалося «тим, що за вихідний пункт авторів словника було буряківництво й цукроварство», проте рецензент підкреслював, що «через таку нерівномірність матеріалу між окремими розділами техніки словникові бракує належного плану й системи» [10, 88];

- несистематичності у відборі інформації: «Ці окремі терміни вихоплено з різних галузей мате-

матики і вони не дають повної термінології цієї науки, а для тих, хто передусім мав користуватися з цього словника, вони непотрібні» [14, 92];

- неповноті відомостей: «словник для учнів трудових та професійних шкіл неповний, бо в ньому немає тих термінів, що найчастіше трапляються в їхній практиці» [14, 91];

- неактуальності матеріалу: «Подаючи розв’язання російських термінів українською мовою, автор не завжди зважав на те, що деякі з них уже досить прищепилися, увійшли в життя, іноді через академічні словникові видання останнього часу, а навіть і через певну традицію в періодичній науковій літературі і досить удадо розв’язані» [10, 89].

Функціональне призначення довідкових видань мотивувало і їх макроструктуру. Недоліком «Російсько-українського словничка математичної термінології та фразеології», укладеного Термінологічною комісією Одеської науково-дослідної кафедри математики, Ф. Калинович уважав відсутність «українсько-російського показника». «Виходить так, – писав він, – упорядники словника цілком орієнтувалися на користувачів, що знають тільки російську термінологію і, беручись до викладання українською мовою, користатимуть тільки з російського підручника. Тим часом на книжковому ринку є вже чимало українських підручників і людина, що не дуже добре обізнана з українською математичною термінологією, схотівши скористати з українського підручника, може опинитися в сутужному стані, мавши під рукою тільки цього словника» [11, 65].

Незважаючи на побудову довідника негативно впливала на зручність користування ним, призводила до дублювання інформації. «У систематично-програмовій частині увесь матеріал розташовано за такими розділами: Вступ до алгебри; Відносні числа та дії з ними; Дії з цілими та дробовими виразами і т. д., – всього 20 розділів. У кожному розділі вже за логічним змістом подано терміни й фразеологічні звороти та їх переклади українською мовою. Через таке розташування матеріалу інколи термін буває відірваний від фраз, з якими його подано, і губить деякою мірою свою виразність, а то й повторюється в оточенні майже тотожних фраз» [11, 65].

Зауваження рецензентів стосувалися також мікроструктури довідкових видань. Зважаючи на практичну спрямованість словника О. Діденка, Ф. Калинович відзначав непродуману структуру словникових статей: «Мало не всі зложені терміни подано так, що кожен складову частину зложеного терміна подано в окремому рядку. Напр.:

Абсолютно	Абсолютно
Малый	Найменший

Прямоугольная Система Координат	Прямокутня Система Координат і т. ін.
---------------------------------	---------------------------------------

Коли б термінові бракувало місця в одному рядку, то на це можна було б пристати, але воно не так. Мало не після кожного такого окремого слова лишається навіть багато вільного місця. Упорядник не з'ясував, чого він хотів дійти, розмістивши так слова, а натомість тільки ускладнив роботу, особливо малодосвідченим читачам» [14, 93–94].

У словникових виданнях знання автором мови набувало особливого значення, а недостатнє володіння нею розглядалося як одна з найбільших вад, яка зумовлювала негативне ставлення до твору. Граматичні й термінологічні помилки, зауважені в усіх рецензованих виданнях, подекуди пояснювалися неусталеністю української мови, її терміносистеми. Проте використання правильної української мови підкреслювалося як першочергове завдання всіх довідкових видань: «Мова повинна бути чиста, непокалічена, легка, зрозуміла. Не те ми бачимо в цій книзі. Тут рясно і неправдивих граматичних форм, і чудернацьких слів та зворотів, і тяжкий, дуже тяжкий стиль» [13, 96].

Тон викладу в аналізованих рецензіях варіюється від повчального до іронічного, що у висновку виливається у схвальну чи негативну оцінку. Скажімо, рецензент «Евгеніки, або Науки про поліпшення майбутніх поколінь» В. Вовчанецький спершу цитує В. Підгаєцького: «Коли ми станемо, наприклад, до схрещування кріликів сірого з білим, то...» – А потім розмірковує: «Цікаво, як це треба стати: обличчям до схрещування, чи що?.. Але, без сумніву, рекорд опису – це як роблять штучне запилення: “запліднюють рильця тичинок квітковим порошком”. Чи хто чув коли, що в тичинок є “рильця” і що їх запліднюють, ще й квітковим порошком?» [12, 95]. Далі автор рецензії робить невтішний прогноз: «Коли й надалі автори писатимуть такі “українські” книжки, а видавництва їх друкуватимуть, то ми не скоро наблизимо науку до українських мас» [12, 96].

Отже, опубліковані на сторінках «Вісника ІУНМ» рецензії на довідкові видання формували такі редакторські вимоги до цього виду, як: задоволення читацьких потреб в отриманні різноманітних відомостей; сумування наукових знань і відомостей прикладного характеру; особливий відбір фактів, відповідно до обраного підвиду, читацького кола й функціонального призначення; системність, повнота матеріалу; зручність пошуку інформації; точність викладу, доступність. Ці підходи згодом оформилися в теоретичну концепцію, стали основними принципами редакторської діяльності

при укладанні довідкових видань. Перспективними напрямками подальшого дослідження цієї теми вважаємо визначення розбіжностей у редакторських підходах до довідкових видань окресленого періоду й сучасності.

1. *Видавнича* справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст.) : навч. посіб. ; [за ред. Н. Зелінської]. – Львів : Світ, 2003. – 612 с.

2. *Редактирование* отдельных видов литературы ; [под ред. Н. М. Сикорского]. – М. : Книга, 1987. – 396 с.

3. *Демчук Н.* Концепція енциклопедичної справи в інтерпретації Івана Франка: методологічні засади, принципи, етапи підготовки й видання довідників / Наталія Демчук, Оксана Романюк // Вісник Львівського ун-ту. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2008. – № 3. – С. 289–301.

4. *Ляшко С. М.* Періодизація розвитку української біографічної довідкової справи // Українська біографістика : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 46–65.

5. *Усатюк О.* З історії формування джерельної бази словників української ділової мови початку XX ст. // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 111 : Філологічні науки. – С. 56–60.

6. *Черниш Н. І.* Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади, підготовка видань / Н. І. Черниш. – Львів : Фенікс, 1998. – 92 с.

7. *Паночіні С.* // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 98–99. – Рец. на кн. : *Котов М.* Весняний провідник в околицях м. Харкова. (Рослинний та тваринний світ) : підручник для шк. екскурсій та самоосвіти ; [пер. М. Клоков]. – Х. : ДВУ, 1925.

8. *Гетьманець М. Ф.* Сучасний словник літератури і журналістики / М. Ф. Гетьманець, І. Л. Михайлин. – Х. : Прапор, 2009. – 384 с.

9. *Від редакції* // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 5–8.

10. *Туркало К.* // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 87–91. – Рец. на кн. : *Дубровський В.* Російсько-український технічний словник. Вид. 2-ге, змін. та доп. – К., 1920.

11. *Калинович Ф.* // Вісник Інституту української наукової мови. – 1930. – № 2. – С. 64–65. – Рец. на кн. : *Російсько-український* словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра. Склала термінологічна комісія Одеської науково-дослідчої кафедри математики. – О., 1927.

12. *Вовчанецький В.* [Рецензія] // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 94–96. – Рец. на кн. : *Підгаєцький В. Я.* Евгеніка, або Наука про поліпшення майбутніх поколінь. Бібліотека журналу «Шлях освіти». – Ч. 13. – Х., 1924.

13. *А. В.* // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 96–97. – Рец. на кн. : *Ігнат'єв Б.* Весняна флора. Визначник весняних рослин. Підручник для лаб. занять, біолог. екскурсій і для самоосвіти. – Х. : ДВУ, 1924.

14. Калинович Ф. // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 91–94. – Рец. на кн. : Діденко О. Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів труд-

шкіл, профшкіл та студентів. Терміни розглянув, прийняв та ухвалив до вжитку округовий методком професійної освіти Запорізького відділу народівити. Вид. 2-ге. – Запоріжжя, 1926.

Подано до редакції 04. 05. 2013 р.

Kravchenko Olena. Formation of editorial approaches to reference publications in the 20's of the twentieth century (based on the reviews of «Bulletin of the Ukrainian Institute of Scientific Language»/ «Вісник ІУНМ»).

On the base of reviews of «Bulletin of the Ukrainian Institute of Scientific Language»/ «Вісник ІУНМ» it is analyzed the understanding by the scientists in the 20s. of the XX century the functional purpose of reference works, influence of the readers on their circulation and nature of the materials, macro-and microstructure, importance of information selection and filing of information presentation. The special features of editorial staff' work on the reference book marked by the reviewers became later the constants in the methodology of this kind of journals.

Keywords: reference book, review, functionality, structure of journal.

Кравченко Е. Л. Формирование редакторских подходов к справочным изданиям в 20-х гг. ХХ ст. (на материале рецензий «Вісника ІУНМ»).

В статье на материале опубликованных в «Віснику ІУНМ» рецензий проанализировано понимание учеными 20-х гг. ХХ ст. функционального назначения справочных изданий, влияния читательской аудитории на определение их объема и характера материала, макро- и микроструктуры, значение отбора информации и систематизации изложения сведений. Выяснено, что отмеченные рецензентами особенности работы редакционных коллективов над справочниками впоследствии стали константами в методологии составления этого вида изданий.

Ключевые слова: справочное издание, рецензия, функциональное назначение, структура издания.